

- (1862 – 1868), ф. Д – 774 «Рожнятівське волосне правління» (1861 – 1917), ф. Д – 186 «Томашпільське волосне правління» (1862 – 1915), ф. Д – 365 «Ярузьке волосне правління».
39. Юридична енциклопедія. – Т. 2. – С. 607 – 608.
 40. ДАВО, ф. Д – 379 «Брацлавська повітова земська управа» (1912 – 1912).
 41. ДАВО, ф. Д – 255 «Вінницька повітова земська управа» (1901 – 1920).
 42. ДАВО, ф. Д – 384 «Гайсинська повітова земська управа» (1912 – 1919).
 43. ДАВО, ф. Д – 288 «Липовецька повітова земська управа» (1912 – 1920).
 44. ДАВО, ф. Д – 287 «Літинська повітова земська управа» (1917 – 1918).
 45. ДАВО, ф. Д – 357 «Ольгопільська повітова земська управа» (1911 – 1920).
 46. Юридична енциклопедія. – Т. 3. – С. 735 – 736.
 47. Юридична енциклопедія. – Т. 3. – С. 736.
 48. ДАВО, ф. Д – 230 «Вінницька міська управа» (1871 – 1920).
 49. ДАВО, ф. Д – 532 «Барська міська управа» (1888 – 1893).
 50. ДАВО, ф. Д – 286 «Гайсинська міська управа» (1879 – 1920).
 51. ДАВО, ф. Д – 37 «Могилів-Подільська міська управа» (1892 – 1920).

С.Д. Гальчак, Н.П. Гальчак ІСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ВОСТОЧНОМ ПОДОЛЬЕ В ДОСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

В статье раскрываются исторические аспекты становления и развития местного самоуправления в Восточном Подолье в досоветский период.

Ключевые слова: местное самоуправление, исторические аспекты, досоветский период, Восточное Подолье, управленческие институты.

S.D. Galchak, N.P. Galchak HISTORICAL ASPECTS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN EAST PODILLYA IN PRE-SOVIET PERIOD

The article describes the historical aspects of the formation and development of local self-government in East Podolia in pre-Soviet period.

Keywords: local government, historical aspects, pre-Soviet period, the Eastern Podolia, management institutes.

УДК 94(477.46)

С.А. Васильєв

**УМАНЬ – ІСТОРИЧНЕ МІСТО СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ
(ПОЧАТОК XVII – ПОЧАТОК XX СТ.)**

В історії міста Умань можна виділити кілька етапів. Перехід від одного етапу до іншого відбувався в результаті дії факторів економічного, політичного, військового характеру. Якісно новий рівень генези міста ми спостерігаємо після подій 1768-1769 рр., коли вона набула ознак поступальності та неперервності.

Ключові слова: історія міста, розвиток, етап.

Місто Умань, історію якого на сьогодні виводять від 1616 р., у другій половині XIX – на початку XX ст. було одним із найрозвиненіших у східно-подільському регіоні. Значний рівень соціально-економічного, демографічного та культурно-освітнього розвитку, який мав місце в ті часи, був зумовлений особливостями географічного розташування та попереднім історичним розвитком цього населеного пункту. Крім того, «візитною карткою» міста можна вважати його багату історико-архітектурну спадщину, основні об'єкти якої зосереджені в межах Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань», що функціонує тут із початку 2006 р. Унікальною пам'яткою минулого є уманські підземні ходи, формування яких розпочалося ще в XVII ст. і які ще практично не досліджені.

Мета нашого дослідження полягає у тому, щоб відобразити особливості соціально-економічного та архітектурно-територіального зростання міста впродовж XVII – початку XX ст. – періоду, коли Умань поступово перетворилася в одне з найрозвинутіших міст Східного Поділля.

Наприкінці XVI ст., після укладання Люблінської унії 1569 р., посилюється польська колонізація на українських землях. Магнати та шляхта різними шляхами (у спадок, шляхом

дарування польським урядом або через поріднення з місцевими землевласниками) отримували заселені місцевою людністю території.

У 1609 р., згідно з постановою польського сейму, старості Брацлавському, Вінницькому та Звенигородському В. О. Калиновському було передано у власність т. зв. «Гуманську пустиню» – велику територію, окружністю близько 300 миль, що знаходилася між двома татарськими шляхами – Кривошарівським та Удицьким [23, с. 15-16; 20, с. 28]. Ця територія залишалася (з перервами) власністю родини Калиновських до початку XVIII ст.

На користь вагомої ролі міста з-поміж інших володінь Калиновських на Уманщині свідчить спроба власника перейменувати місто з Умані на Калинград (нова назва, щоправда, не прижилася серед місцевого населення), а також судові позови поміщиків Красносельських до Калиновських з приводу втеч кріпаків позивачів до маєтків власників Уманщини – Буків та Умані. Таких позовів на сьогодні відомо два: перший мав місце у 1616 р. (від Івана Красносельського до Валентія Олександра Калиновського) [6, с. 196], другий – у 1622 р. (від Богдана Красносельського до Калиновських) [23, с. 16-17]. Прагнення місцевих селян знайти притулок на землях нових власників краю були, очевидно, викликані колонізаційними зусиллями Калиновських, які шляхом запровадження пільгових умов поселення намагалися привабити до своїх маєтностей нових жителів, фактично – свіжу робочу силу.

Темпи зростання поселення були високими, про що свідчить добре відомий сучасним дослідниками факт наявності в Умані у 1629 р. (через 13 років після першої документальної згадки про населений пункт) 1067 житлових будинків («димів»), із яких 362 належало підкоморію подільському Мартину Калиновському, а решта – 705 – старості брацлавському Адаму Калиновському [23, с. 16].

Для захисту Умані від набігів татар Калиновські збудували тут замок, обнесений ровами та валами під охороною козаків, рекрутованих серед місцевого населення. Відомо, зокрема, що навесні 1629 р. уманські козаки розгромили татарський загін, який повертався до Криму з багатою здобиччю та ясиром, і визволили полонених [20, с. 29].

Таким чином, наше бачення першого етапу історії Умані через відсутність достатньої джерельної бази є неповним, а тому вимагає подальшого детального опрацювання. Але навіть невелика кількість доступних нам фактів дозволяє констатувати помітну роль міста як господарського, демографічного та військового осередку володінь Калиновських в окресленому вище регіоні.

Про початок наступного етапу в історії поселення ми маємо право говорити після утворення Уманського козацького полку (1648 р.), адже саме тоді зазнала змін господарська, адміністративна, національна структура населеного пункту, яка стала відповідати аналогічним аспектам внутрішнього життя Гетьманщини. Калиновські на тривалий час втратили можливість впливати на розвиток міста. Про Умань тих часів ми маємо більше інформації, але майже вся вона стосується функціонування козацького полку як військової одиниці, а про внутрішнє життя полкового осередку ми можемо скласти лише приблизне уявлення, ґрунтуючись на нечисленних свідченнях сучасників.

Внутрішню структуру Уманського козацького полку на початку його існування допомагає нам зрозуміти Реєстр 1649 р., який містить відомості статистичного, етимологічного характеру, а також дозволяє здійснити поділ місцевого козацтва за професійною ознакою [2, с. 42-58]. Однак цей документ стосується виключно козацького стану і не дає нам можливості робити будь-які узагальнення стосовно багатьох аспектів життєдіяльності інших мешканців Умані.

Щодо процесу утворення полку відомо: він був сформований зусиллями Івана Ганжі, колишнього «польового вождя» у війську Конецпольського. Загони І. Ганжі та М. Кривоноса захопили місто, яке являло собою добре укріплений замок із баштами, захисними валами, ровами та залогою із надвірних козаків. І. Ганжа після цього відразу був призначений Б. Хмельницьким уманським полковником. Загальна чисельність Уманського полку становила, за різними даними, від 2976 до 3089 козаків (на сьогодні найчастіше називають цифру 2949 осіб – С. В.) і складався з 14 сотень, найчисельнішою з яких була Уманська полкова (295 козаків) [2, с. 32-33, 43; 20, с. 34].

Уманський полк грав активну роль у ході бойових дій між поляками та козацькими військами, а його адміністративний центр був значно укріплений козаками і вважався неприступною фортецею. Найбільш цікава інформація про Умань цього періоду дійшла до нас у спогадах мандрівника Павла Алепського – сина Антіохійського патріарха Макарія, який

.....
разом із батьком побував тут у 1654 р. Його опис Умані короткий, але досить промовистий, наприклад: «Відразу після цього (після відвідин Орадівки – С. В.) ми рушили далі й, промандрувавши ще дві милі, дісталися до великого міста з трьома фортецями на окремих пагорбах. Найбільшу з них будують заново: поглиблюють рови, зміцнюють вежі, ставлять на них гармати. Назва міста – Умань» [27, с. 76], а також: «Умань – перше велике місто в країні козаків; будинки в ньому високі й ошатні, більша частина належала ляхам, іудеям та вірменам, численні вікна з різнобарвного скла, всередині помешкання над ними висять ікони. Городяни дуже мальовничо убрані. У місті дев'ять церков, прегарних, з високими банями... За ляхів це місто було центральним, столичним, тут залишилося чимало їхніх палаців, схожих на царські» [27, с. 76-77]. Наведені рядки дозволяють говорити про значний рівень розвитку Умані середини XVII ст., підвалини якого було закладено ще в роки Калиновських, а також зростання ролі населеного пункту як військово-стратегічного об'єкта, першого «великого міста» на півдні Гетьманщини.

Знаковим є також той факт, що 7 квітня 1663 р. польський король Ян II Казимир надав Умані Магдебурзьке право [14, с. 114]. Це укріплене полкове місто з багаточисельним населенням привертало до себе увагу і претендентів на гетьманську булаву. У 1665 р. в Умані проголосив себе гетьманом Правобережної України Степан Опара [14, с. 114], а у 1669 р. Умань стала столицею іншого гетьмана – Михайла Ханенка, колишнього уманського полковника [32, с. 192]. Проте така «популярність» врешті-решт дорого обійшлася Умані. Тривалий та кривавий конфлікт М. Ханенка та П. Дорошенка за владу над Правобережжям завершився поразкою «уманського» гетьмана, а вірні йому міста, в тому числі Умань, були віддані для грабунку союзникам П. Дорошенка туркам. У серпні 1674 р. Умань було взято в облогу великим турецьким військом. Після тижневих боїв місто було захоплене ворогом і майже повністю знищене [2, с. 155-158]. У науковій літературі певний час взагалі побутувала думка про остаточне припинення його існування аж до початку XVIII ст., проте дослідники Ю. Бодров [2] та Ю. Мицик [19] у своїх працях доводять, що Умань все ж таки існувала як невелике містечко наприкінці XVII – на початку XVIII ст., і лише у 1713 р. після невдалого Прутського походу Петра I населення Уманщини та багатьох інших регіонів Правобережжя було виселене на Лівобережну Україну [2, с. 199].

Відродження міста і початок нового етапу його розвитку пов'язані з переходом Уманщини у власність родини польських магнатів Потоцьких (у 1726 р. Умань стала власністю Станіслава Потоцького [20, с. 44], а з 1732 р. – Францішека Салезія Потоцького [1, с. 36]), але більш-менш часті відомості про Умань починають надходити до нас лише починаючи із середини XVIII ст. Населений пункт кілька разів згадується в контексті розгортання гайдамацьких повстань на Правобережжі.

Так, перший напад гайдамаків на Умань відбувся у 1737 р., коли місто було пограбоване. Уманська влада вживала проти них репресивні заходи: у 1738 р. в Умані було роззброєно та страчено 102 запорожці, в 1740 – ще трьох, у 1749 р. – вісьмох. У відповідь на це в 1749 р. гайдамаки проникли в Умань та вбили трьох ксьондзів, у 1750 р. спалили місто, а загалом упродовж 1755-1757 рр. завдали графу Потоцькому збитків на суму близько 120 тис. злотих [20, с. 45]. Саме гайдамацькі повстання являли собою стримуючий фактор розвитку Умані у XVIII ст. [24, с. 391].

З метою надійніше захистити місто від евентуального гайдамацького нападу граф Францішек Салезій Потоцький заклав тут муровану фортецю, будівництво якої було урочисто завершено 28 березня 1761 р. [14, с. 115] Крім того, у 1765 р. в Умані було розпочато будівництво василіанського монастиря, при якому наступного року відкрилася школа [12, с. 59]. Монастир повинен був стати осередком поширення греко-католицької віри та викорінення православ'я. Проте новий могутній спалах гайдамацького руху 1768-1769 рр., відомий під назвою «Коліївщина», звів нанівець зусилля графа. Захоплення гайдамаками Умані 9-10 червня 1768 р. та знищення ними значної частини місцевого польського і єврейського населення стало кульмінацією повстання, а місто в своєму розвитку знову було відкинуте на багато років назад. Проте, попри всю жахливість тих подій, саме вони стали тим останнім рубежем, після проходження якого генеза міста (до початку XX ст.) вже жодного разу не переривалася насильницьким шляхом, а являла собою поступальний, еволюційний процес.

Наприклад, журнал «Киевская старина» за 1882 р. стверджує: «Катастрофа 1768 г. служит как бы гранью, отделяющею бурный кровавый период в истории Умани от новейшего, мирного, когда последовало вторичное восстановление города и началось спокойное, уже не

.....
прерывавшееся его развитие. Но до какой степени город упал после 1768 г., это видно, между прочим, из того, что даже в самом конце XVIII века в нем числилось 1 415 душ жителей, в том числе 136 д. христиан и 1 279 д. евреев» [24, с. 392-393].

Основні позитивні зміни в Умані від 1768 р. до 30-х років XIX ст. пов'язані з діяльністю Станіслава Потоцького та його сина Олександра. У першу чергу, ми можемо констатувати активні будівельні роботи у місті та його територіальне розширення. У 1780 р. за проектом архітектора Тепінгера будуються Торгові ряди на місці дерев'яного палацу комісаріату, в 1784 р. відновлюється зруйнований гайдамаками василіанський монастир. Було також збудовано чотири водяні млини [8, с. 18]. Впродовж 1796 – 1802 рр. неподалік міста тривало спорудження парку «Софіївка», у зв'язку з чим на північному сході від Умані виникло поселення для проживання робітників-будівничих парку – Софіївська Слобідка, – яка пізніше стала передмістям Умані [Див.: 9; 31].

Наприкінці 90-х років XVIII ст. Умань займала площу 33 квадратні версти, тобто 4 062 дес. Місту належав також ліс площею 162 $\frac{3}{4}$ дес. До Умані примикали передмістя: Нове місто, Лиса Гора, Турок, Вовкове і Лагери (сучасне передмістя Міщанка – С. В.) [28, с. 63-64, 69-70].

Після другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) Умань у складі Правобережної України ввійшла до складу Російської імперії. Спочатку, з 1795 р., вона мала статус повітового міста Вознесенського намісництва, до складу якого входили Уманський, Катеринопільський та Черкаський повіти, а згодом у процесі адміністративних реформ у Південно-Західній Росії відійшла до Київської губернії і в 1796 р. стала центром Уманського повіту [15, с. 183]. З цього часу і до початку 30-х років XIX ст. для Умані стало характерним її подвійне підпорядкування як імперським органам влади, так і фактичним власникам – Потоцьким. Така ситуація до певної міри перешкоджала вирішенню багатьох питань внутрішнього життя міста. Для прикладу можна навести тривалий процес щодо початку будівництва у місті нової Свято-Миколаївської церкви, яке гальмувалось управителем Потоцьких Качковським, що змушувало місцевих жителів скаржитися до Київської духовної консисторії [17, с. 105], а також відмову, яка надійшла з канцелярії цивільного губернатора у відповідь на клопотання управителя Потоцьких щодо відкриття в місті нової аптеки (1824 р.) [13, с. 163]. Російський уряд пропонував Потоцьким викупити в них місто, але ця справа не мала позитивного вирішення [11, с. 185].

Після смерті ст. Щ. Потоцького у 1805 р. його дружина Софія отримала право розпоряджатись успадкованим майном її дітей до досягнення ними повноліття [11, с. 183-186]. Після смерті С. Потоцької у 1822 р. повноправним власником Уманського ключа і, відповідно, Умані стає її син Олександр, який багато зробив для розвитку міста. У цей час населений пункт управлявся уповноваженим О. Потоцького Вікентієм Расевичем [13, с. 163-168].

Після набуття Уманню статусу повітового центру спостерігаємо наплив сюди російських чиновників, а також військових. У Новому місті розселяються офіцери, в районі сучасного передмістя Міщанка створюються казарми з майданом для муштри [8, с. 19]. Триває також і розбудова населеного пункту, тут з'являються кілька споруд, які вже на цей момент є окрасою міста, зокрема, збудована впродовж 1809 – 1812 рр. у північній частині Старого міста Свято-Миколаївська церква (про що ми вже згадували вище) [25, арк. 24; 17, с. 105].

Осібною сторінкою культурно-релігійного життя міста стає в цей час паломництво євреїв-хасидів до могили їх святого – цадика Нахмана Брацлавського, який побажав провести останні роки свого життя в Умані, на землі, политій кров'ю євреїв, що загинули тут влітку 1768 р. [30, с. 19]. Після смерті цадика в Умані у 1810 р. численні його послідовники вважали своїм святим обов'язком щорічно приїздити на могилу праведника з метою вшанувати його пам'ять та під час релігійних обрядів просити Нахмана очистити їх від учинених протягом року гріхів.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. євреї з їх самотньою культурою стають невід'ємною складовою міста. Пояснюється це, у першу чергу, запровадженням у Російській імперії т. зв. «смуги осілості» представників цієї національності. Перші кроки в цьому напрямку зробила Катерина II, а продовжив Олександр I, у роки царювання якого було видано указ «Про влаштування євреїв» (9 грудня 1804 р.), що значно обмежував права євреїв на проживання в сільській місцевості і сприяв їх концентрації у містах [18, с. 8]. На початку XX ст. населення Умані приблизно на дві третини складалося з євреїв.

Центром культурного життя Умані до початку 30-х років XIX ст. була вже згадувана нами шестикласна школа при василіанському монастирі. Тут, окрім предметів релігійного

циклу, викладали латину, французьку мову, математику, географію, багато уваги приділялося заняттям з музики та живопису [12, с. 59; 22, с. 10-11]. Для розвитку польської та української культур велике значення мала діяльність літературного гуртка «За-Го-Гра», утвореного трьома учнями василіанської школи – Северином Гоцинським, Богданом Залеським та Міхалом Грабовським, які започаткували «українську школу» в польській літературі [12, с. 59-60].

Підтримка власником Умані графом О. Потоцьким невдалого польського Листопадового повстання 1830 – 1831 рр. стала приводом для конфіскації його маєтків російським урядом, що завершило більш ніж столітню «добу Потоцьких» в історії Умані. Під управлінням цієї родини Умань до 1831 р. перетворюється на значний торгівельно-економічний центр, який у першій третині XIX ст. перебував у взаємозв'язку з аналогічними та більш потужними осередками Російської імперії. Місто зросло територіально, набуло ошатнішого вигляду, завдяки появі нових, збудованих коштом власників міста, споруд. Водночас радикальне вирішення проблеми адміністративного підпорядкування міста сприяло більш органічному його входженню до внутрішніх структур Російської імперії, полегшивши подальший розвиток Умані, який тепер відбувався у чітко визначеному напрямку.

10 серпня 1831 р. Київське Губернське Правління оголосило про секвестр володінь О. Потоцького, а 18 серпня розпочався опис його маєтків. 30 березня 1832 р. все правління конфіскованим Уманським маєтком було передане Київській Казенній Палаті [10, с. 93-94], яка керувала колишніми володіннями О. Потоцького до 1836 р. 15 квітня 1836 р., згідно з указом Миколи I, маєтки було надано під нагляд головного місцевого військового начальства [28, с. 88-89].

З 1838 року Умань із навколишніми селами відійшла до Відомства військових поселень; тут знаходився штаб 5 округів Військових поселень Київської і Подільської губерній. Ця доба принесла багато позитивів для розвитку міста.

Саме тоді розпочалась активна розбудова Умані згідно з виданим Сенатом «Положенням про влаштування міста Умані» від 10 травня 1842 року. «Положення...» передбачало створення Будівельного Комітету як керівної інстанції, покликаної урегулювати, нормувати будівельну діяльність у місті, здійснювати її посилене фінансування за рахунок коштів як з державного, так і з міського бюджету, регламентувало основні питання, пов'язані із забудовою міста [29, арк. 268-275]. У роки військових поселень виникло передмістя Міщанка, розширена Софіївська Слобідка, а на місці Грекової Застави утворилася Велика Фонтанна вулиця [20, с. 70; 1, с. 54].

Відбулися помітні зрушення і в економічній ситуації. Згідно з «Ведомостью о фабриках и заводах, принадлежащих жителям города Умани» за 1842 – 1851, на початку зазначеного періоду в місті працювали 3-4 фабрики та заводи, які використовували безмашинні методи виробництва. А вже наприкінці 40-х – на початку 50-х років зростає не лише їх кількість (6 заводів та фабрик на 1850 – 1851 рр.), але і якість виробленої продукції, рівень використання верстатів та машин на виробництві, річні прибутки власників тощо. Варто відзначити й те, що переважна більшість промислових підприємств Умані належала власникам-євреям [7, арк. 1-14].

У 1845 р. було затверджено герб Умані, у 1846 тут будується водолікарня, у 1853 р. – прокладається брукована вул. Садова до парку «Софіївка» [20, с. 71]. Станом на 1849 р. в Умані вже проживало 8267 жителів. У місті було 908 житлових будинків, 200 крамниць, 2 тютюнових фабрики, 2 свічкосальних заводи, шкіряний та миловарний заводи, 15 питних закладів, 6 церков та 12 синагог, будується водолікарня, ведеться жвава торгівля [20, с. 71; 7, арк. 8 зв.-10].

Водночас основним мінусом порядкування військових у місті було зниження загального освітнього рівня населення. За період 1838 – 1861 рр. не було відкрито жодного навчального закладу. Діяли тільки духовне училище, засноване 1818 р., та початкова школа для дітей духівництва. Були закриті пансіони для дівчат, а будинок театру (збудований О. Потоцьким) пристосований під військовий манеж [20, с. 71].

Ситуація кардинально змінилася після скасування військових поселень (1858 р.) та початку реформ Олександра II, завдяки яким в Умані збереглися та розвинулися кращі надбання попереднього періоду та набула тенденції до покращення ситуація в тих сферах міського життя, які до цього перебували в стані занепаду.

У 1861 р. Умань, яка ще залишалася в адміністративній структурі військового міністерства, була переведена в цивільне відомство. Відповідний указ імператора Олександра II було підписано 19 грудня 1860 р. На той час інфраструктуру міста складали: духовне та

.....
єврейське училища і богодільня; міські «присутственные места»: ратуша зі словесним судом, поліцейське управління, квартирна комісія, будівельний комітет; площа міських вигінних земель становила 926 дес., 1 668 саж., а поселенських 388 дес., 1 826 саж. На 1861 рік населення Умані становило загалом (не враховуючи іноземців) 10 769 осіб [21, с. 70-71].

Зміна адміністративного підпорядкування у першу чергу призвела до помітних зрушень в освітній сфері. Так, уже в 1859 р. на Івангородському передмісті було відкрито світську початкову школу, що діяла в приміщенні волосної управи [5, с. 66], а також переведено до Умані з Одеси Головне Училище садівництва, яке займалося теоретично та практично підготовкою садівників і повинно було слідкувати за всіма вдосконаленнями в галузі садівництва, проводити досліді з акліматизації корисних рослин, вирощувати покращені культури садових рослин [26, с. 3-4].

Розпочаті Олександром II модернізаційні реформи сприяли появі у місті нових промислових підприємств, активізації торгівельної діяльності тощо. Зупинимося коротко на основних позитивах, що мали місце в Умані у цей час.

Потужність уманської економіки підкреслюють відомості «Енциклопедичного словника» Брокгауза – Єфрона, за якими економіка міста розвивалася на основі роботи 20 фабрик та заводів (6-ти цегельних, 3-х маслобійних, 2-х пивоварних, дріжджево-винокурного, спиртоочисного, тютюнової фабрики, гільзової фабрики, фабрики з виробництва колісного мастила, закладу штучних мінеральних вод тощо); крім того, діяли два парових та три вальцевих млини, 2 типографії, 3 типографічних та один книжковий магазин, великий казенний винний склад. Ремісників в Умані нараховувалось 1 716 (в основному кравців, чоботарів та ювелірів). Значних обсягів набула торгівля мануфактурними та галантерейними товарами [33, с. 720].

Основними джерелами надходження коштів до міського бюджету на кінець XIX ст. були різноманітні збори з міського нерухомого майна та «оброчних» статей, оціночного збору з нерухомого майна, документів на право здійснювати виробничу діяльність, торгівлю, промисли з трактирів, корчем («постоялых дворов») та продуктових лавок тощо. Міська скарбниця поповнювалася також за рахунок державних дотацій, стягнення недоїмок за попередні роки, а також з інших прибуткових статей. Загальний річний прибуток Умані станом на 1898 р. дорівнював 72 930 крб. 57 коп. Водночас річна сума видатків сягала 72 396 крб. 20 коп., тобто прибуткова та витратна статті бюджету майже дорівнювали одна одній [3, с. 12-13].

Знаковою подією стало проведення у 1890 р. залізничної колії [8, с. 28], що з'єднала Умань із важливими залізничними вузлами в Козятині, Києві, Одесі. Господарське життя міста долучилося до активної міжміської та закордонної торгівлі.

Період від 80-90-х років XIX до початку XX ст. був часом масштабних перетворень у сфері розбудови міста, яка вийшла за межі, заплановані в роки військових поселень. Шість уманських цегельних заводів виробляли для потреб будівництва близько 500 тисяч шт. цегли на рік, а до послуг замовників архітектурних споруд завжди були кілька будівельних артілей під керівництвом кваліфікованих майстрів, між якими тривала конкуренція за якість виконаних робіт. Робітників відповідної спеціальності готувало будівельне училище. У 1890 – 1914 рр. в місті виникає значна кількість прибуткових будинків, готелів, магазинів, банків тощо (збудованих досить часто на замовлення багатих уманських євреїв) [8, с. 27-30] та багато інших зразків тогочасної архітектури.

В останній чверті XIX ст. в Умані стрімко зростає кількість навчальних закладів. Так, на початку 1880-х років нарешті реалізувалася мрія уманчан про відкриття чергового середнього навчального закладу – чотирикласної чоловічої прогімназії, яка розпочала роботу 11 вересня 1883 р. На перший рік навчання було зараховано 143 учні (заявок на зарахування подано 306) [5, с. 66]. У 1900 р в місті збудовано жіночу гімназію [8, с. 29], яка сприяла поширенню середньої освіти серед уманського жіноцтва.

Перший Загальноросійський перепис населення 1897 р. засвідчив значне зростання населення міста пореформеної доби – понад 31 000 осіб [16, с. 45, 135]. В подальшому, особливо після прокладання в Умані першої водогінної мережі, кількість жителів Умані збільшувалася ще більш стрімкими темпами. Місцеве довідкове видання, посилаючись на дані уманського адресного столу, повідомляє, що на вересень 1913 р. в місті проживало 48 394 особи віком понад 14 років, а також наводить власну приблизну оцінку загальної чисельності уманчан – 60 500 («в том числе православных 23 000, католиков 2 400, евреев 35 000 и прочих исповеданий около ста») [4, с. 25].

Наведені вище дані дозволяють цілком правомірно назвати Умань кінця XIX – початку XX ст. одним із найрозвинутіших соціально-економічних осередків Київської губернії. Прогресивні модернізаційні тенденції спостерігаються в цей час практично в усіх сферах міського життя і є логічним продовженням безперервного поступального розвитку міста починаючи з середини XVIII ст.

Таким чином, ми можемо виокремити принаймні шість етапів в історії Умані від моменту заснування міста до початку XX ст. Розподільчі межі між ними (переломні моменти в історії міста) значно різняться між собою за хронологічними, типологічними, причинно-наслідковими характеристиками, але водночас мають одну спільну ознаку: перехід міста від однієї сходинки його розвитку до іншої завжди був спричинений дією зовнішніх сил, джерелом яких виступали в різні періоди Кримське Ханство, Річ Посполита, Російська імперія тощо. Починаючи від 1768-1769 рр., розвиток міста характеризується неперервністю та ненасильницькими методами переходу від одного його періоду до іншого. Відсутність збройних конфліктів, загальне покращення та стабілізація умов життя зумовили стрімке зростання Умані, особливо після початку реформ Олександра II.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз Г. П. Історія Уманщини. – К., 1997. – 104 с.
2. Бодров Ю. І. Історія Уманського козацького полку: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 276 с.
3. Бодров Ю. І. «Памятные книжки Киевской губернии» як джерело дослідження соціально-економічного розвитку міста Умані другої половини XIX – початку XX століття // Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини. Зб. наукових праць. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – С. 6-14.
4. Гершенгоф И. Н. Календарь-справочник Умани и его округи на 1914 г. – Умань, 1913. – 40 с.
5. Гущина С. О. Освітні заклади Умані: історичний аспект // Краєзнавство Черкащини. – 2004. – № 7. – С. 62-73.
6. Захарченко Р. Повідомлення про Гумань 1616 року: довге повернення до дослідника // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. – Вип. 15. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2006. – С. 194-202.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУ). – Ф. VI. – № 2740 [Ведомость о фабриках и заводах, принадлежащих жителям города Умани (1842 – 1851 гг.)]. – 14 арк.
8. Клименко П. Р. З історії забудови Умані. – Умань: АЛМІ, 2006. – 144 с.
9. Косенко І. С. Коротко з історії «Софіївки» // Старовинні парки та проблеми їх збереження. – Умань, 1996. – С. 49-52.
10. Кривошея І. Конфіскація Уманських маєтків Олександра Потоцького до російської казни // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць / Інститут політичних і етносоціальних досліджень НАН України, Інститут української археографії та джерело-знавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка; Редколегія: О. Б. Коваленко (голова) та ін. – К.: Стилос, 1999. – 249 с. – С. 93-97.
11. Кривошея І. І. Поділ спадщини Станіслава Щенсного Потоцького // Ogrody Czartoryskich: studia i materiały. – Warszawa, 2001. – S. 183-186.
12. Кривошея І. Уманська василіанська школа в період свого розквіту (1796 – 1830 рр.) // Історико-педагогічний альманах. – 2005. – № 1. – С. 59-63.
13. Кривошея І. Уманські маєтки Олександра Потоцького // Pamiętnik Kijowsky. – Т. 8. – Kijow – Olsztyn, 2006. – S. 163-168.
14. Кривошея І. І., Кривошея Ір. І. Доля міст Правобережжя в контексті історії України: на прикладі міста Умані // Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини. Зб. наукових праць. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – С. 113-123.
15. Кузнець Т. В. Уманщина в адміністративно-територіальному устрої України // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 1. – С. 183-191.
16. Кузнець Т. В. Населення Уманщини XIX – початку XX ст.: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 195 с.
17. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 607 с.
18. Миндлин А. Евреи при Александре Первом // «Корни». Общественно-публицистический и культурно-просветительский журнал еврейских общин России, Украины и других Стран СНГ. – 2004. – № 23. – С. 5-24.

Наукові записки

19. Мищик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2002. – 187 с.
20. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття): Монографія / Монке С. Ю., Петренко А. І., Кузнець Т. В. та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 266 с.
21. О переходе из ведомства Южных поселений в гражданское ведомство г. Умани // Киевские губернские ведомости. – 1861. – 18 марта. – С. 70-71.
22. Побірченко Н. С. Школа базиліанського кляштора в Умані: українсько-польський контекст // Краєзнавство Черкащини. – 2004. – № 7: Спецвипуск / Ред. кол.: В. М. Мельниченко та інші. – К.: Наук. світ, 2004. – С. 7-14.
23. Ткаченко М. Гуманщина в XVI – XVII вв. – К.: Друкарня української Академії Наук. 1927. – 34 с.
24. Т-ій К. И. Краткий очерк истории города Умани // Киевская старина. – 1882. – Т. XXII. – С. 381-394.
25. Уманський краєзнавчий музей (УКМ). – НДФ – 349 [Кочережко Я. М. Опис уманських церков з XVI по XX ст. (машинопис)]. – 42 арк.
26. Уманское училище садоводства и земледелия / Составлено директором училища М. Е. Софроновым при участии преподавателей и заведывающих отдельными отраслями. – С.Пб.: Типография В. О. Киршбаума (отделение), 1910. – 80 с.
27. Халебський Павло. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворівського. – К.: Укр. Письменник; Ярославів Вал, 2008. – 293 с.
28. Храбан Г. Ю. Нові матеріали до історії Умані // Наукові записки Уманського краєзнавчого музею. – Вип. 1. – Умань, 1959. – С. 54-95.
29. Центральний Державний історичний архів України (м. Київ) (ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 32 [Положение об устройстве г. Умани (10 марта 1842 г.)]. – Арк. 268-275.
30. Чорномиз В. Еврейская жизнь в Умани. – Одесса, 2002. – 48 с.
31. Чорномиз В., Серякова Н. Історія уманських передмість // Уманська зоря. – 2001. – 31 жовтня. – С. 2-3.
32. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. (видання друге, доопрацьоване). – К.: Арістей, 2005. – 640 с.
33. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон: В 86 т. – С.Пб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1902. – Т. 68. – С. 720.

С.А. Васильев УМАНЬ – ИСТОРИЧЕСКИЙ ГОРОД ВОСТОЧНОГО ПОДОЛИЯ (НАЧАЛО XVII – НАЧАЛО XX В.)

Историю города Умань можно поделить на несколько этапов. Переход от одного этапа к другому происходил под воздействием факторов экономического, политического, военного характера. Качественно новый уровень генезиса города мы наблюдаем после событий 1768-1769 гг., когда он (генезис) приобрел признаки поступательности и непрерывности.

Ключевые слова: история города, развитие, этап.

S.A. Vasiliev UMAN – HISTORIC CITY OF EAST PODOLIA (TOP XVII – THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY.)

The history of Uman can be divided into several stages. The transition from one stage to another occurred as result of the action of economic, political, military factors. New-quality phase in the city genesis is observed after the events of the years 1768-1769, when genesis gained the signs of gradualness and continuity.

Keywords: the history of the city, an evolution, a stage.